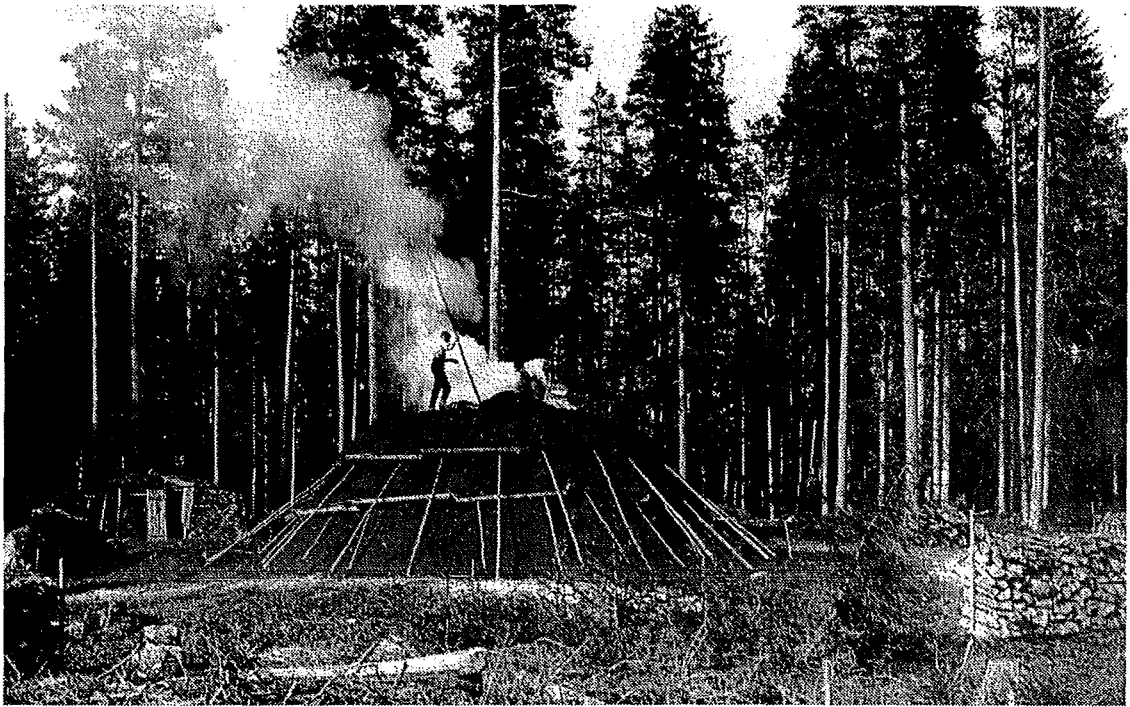

Kolaren, milan och arbetsåret

John Samuelsson, kurs 93/97

Inledning

I den här essän ska du som läsare få följa kolaren Tvärås-Emil i hans arbete i början av seklet. Skildringen av Tvärås-Emils kolningsår kommer från början ur boken "Kolarskogen" (Sälle, 1992). Essän är ett utplock och en sammanfattning av händelser som handlar om allt från framskottning av milbottnar till inleveransen av kol till Bruket, de villkor Tvärås-Emil jobbade under och de faror som hotade. Tvärås-Emil var landbonde, hade fru och fyra barn, två söner och två döttrar. Tvärås-Emil skall, i nådens år 1924, kola sju milor, som han skall resa med hjälp av sina båda söner, Helmer och Henning. Miltypen som Tvärås-Emil använde sig av var en skorstenslös mila, och längre fram i essän skall den typen jämföras med skorstensmilan, som runt 1930 utvecklades vid det kolningslaboratorium som Jernkontoret startade 1902.

Kolaråret börjar

Vi har nu vridit tillbaka klockan till hösten 1924. Tvärås-Emils kontrakt som landbonde förpliktade kolning av minst fyra milor. Kolet skulle levereras till Bruket och priset för kolet, kolningsackordet, bestämdes av brukets skogsförvaltare. Emil tog hjälp av sina båda söner vid iordningställandet av bottnarna, inresning av veden och täckning av milorna. Emil och sonerna bodde ute på en gammal fäbod i närheten av Abborrberget, en och en halv mil från hembyn Tväråsen. Mellan fäboden och kolningstrakten var det ungefär tre kilometers väg att gå. Efter en grötfrukost vid femtiden packades dagens matsäck och stövlar och storväst åkte på. Matsäcken bestod av grovmalet kaffe, finhugget toppsocker, saltfläsk, hårsaltat smör och hårdbröd. Emil hade, förutom sina söner, dessutom sina två hästar, Dora och Prinsen, till sin hjälp. Helmer och Henning, femton respektive sjutton år gamla, var redan fullt arbetsdugliga ynglingar båda två. Redan från tio års ålder har de varit med Emil ute i kolarskogen och hjälpt till med både vedhugning och utrivning av det färdiga kolet.

Emil och hans söner strävade efter att i möjligaste mån använda gamla milbottnar för årets milor. Iordningställande av en ny milbotten var ett drygt arbete. Det beräknades att en ny milbotten skottades fram och gjordes i ordning på 15-60 mantimmar, beroende på marken, medan en gammal kunde göras i ordning på mellan 6 och 12 mantimmar (Bergström 1935). Intill gamla bottnar brukar det dessutom finnas tillgång till användbart stybbe. Gammalt stybbe måste dock "slarkas" för att få bort gammalt småkol som annars kommer att börja brinna när milan är täckt.

Inkörning och inresning

Vid inresningen reste Emil veden medan de båda pojkarna körde in veden med varsin häst. Det ville till att körkarlen verkligen kunde köra häst och att hästen inte var alltför yster till sinnet, eftersom det då kunde gå för fort inne bland träden med fastkörning, trasig utrustning och tidsförspillan som följd. Hade kolaren inte egna söner kunde bönder på bygden hyras in som körkarlar för inkörningen.

I början använde man sig mest av nordsvenska hästar som vid inkörning dock visade sig ha för livligt temperament och även vara lite för lätta. Man började därför med ardennerhästar istället, och ibland korsades de med nordsvenskarna. De här hästarna var starkare och gick lugnare och därmed mer lämpade för inkörning av kolveden, eftersom kusken gick bredvid lasset och det därmed inte var lätt att hänga med om hästen var för snabb (Orgård, 1995).

Täckning

När veden var inrest på de sju milorna var det dags att täcka milorna. Täckningen bestod av ett lager granris mot veden och ett stybbtäcke utanpå riset. Bergström (1939 s.18) skriver vidare:

"Till undertäckning användes helst granris. För ristagning fällas granar, vilka ur skogsvårdssynpunkt bör avlägsnas ur beståndet. Riset bör ej tagas från på tillväxt stående träd. Risningen sker tunt utefter milans sidor, tjockare vid brynet och tjockast på kullen, där riset lägges så tjockt, att veden ej kännes, när man går på milan".

Det innebär att ett ca 30 cm tjockt lager lades på kullen och ca 20 cm tjockt på sidorna. Fanns det dåligt med "lovligt" ris i närheten av milan kunde även tjockt, tjärat papper användas för att täcka milans sidor.

För Emil och hans söner hade risningen gått på kortare tid än beräknat, men när stybbningen skulle börja halkade Emil på en våt rot och fick ryggskott. En man med ryggskott är inte mycket till hjälp vid ett så tungt arbete som stybbning. Stybbet kastades upp på kullen med spadar. De hade räknat med att stybba en mila om dagen, men med Emils ryggskott tog det längre tid och Emil beslöt sig för att åka in till kotknackaren i staden för att bli arbetsför igen. Under tiden fortsatte pojkarna att stybba, och när Emil återvände efter ett par dagar var det bara en mila kvar att stybba. "Det var det värsta...!" sade Emil med viss fadersstolthet i rösten. Han var mycket nöjd med sönerns arbetsinsats. När den sista milan var stybbad var det dags för tändning.

Tändning och kolning

Innan tändning skulle man också se till att det fanns tillräckligt med fyllved och extra stybbe vid varje mila. Det var också viktigt att blecka stigen mellan milorna. Det innebar att man högg bort en bit bark, ca 1x3 dm, så det ljusa träet kom fram och det skulle vara lättare att följa stigen mellan milorna i lyktans sken. Emil ville att sönerna skulle vara kvar vid milorna tills de slagit färdigt och kommit igång med kolningen. Slagning innebär att vattenångan i milgasen kondenseras ut på det kalla virket i milan och gasen blir då brännbar. Det leder i större eller mindre utsträckning till explosioner inuti milan. När milan slår kan stybbet kastas av och då gäller det att vara där och lägga på nytt stybbe och täta milan. När milan blivit varm, dvs att det inte längre utkondenseras vattenånga ur milgasen, upphör i allmänhet slagningen och milan kräver inte lika intensiv skötsel. Vedens fukthalt påverkar slagningen, ju torrare ved desto kraftigare slagning (Bergström, 1939).

Pojkarna ville att de skulle tända två milor om dagen, men Emil sade tvärt nej med tanke på den torra granveden och hans respekt för slående milor. De tände Ekorrbottenmilan först (uppkallad efter en av Hennings lyckade ekorrjakter året tidigare). De bar upp tändved på kullen och gjorde upp en eld intill tändtrumman. De tog upp fotrymningar runt milans nedre kant, för att få in luft i milan. När det hade fått tillräckligt med glöd uppe på kullen rakade de ner glöden i tändtrumman och fyllde på med ved, som packades lätt med fyllstången. När elden fått fäste i tändtrummans väggar, stack man ner smala torra granstakar och slog ner dem i glödhögen på tändtrummans botten. När tändtrumman var full, täckte de med granris och stybbade över trumman. Nu var det bara att vänta på slagningen och se hur hon skulle uppföra sig. En kolmila är alltid ett femininum. Om det beror på milans lynnighet och oberäknelighet, eller om det beror på bristen på kvinnlig fägring ute i kolarskogen kan ju vara upp till var och en att fundera på.

Emil och pojkarna gjorde fyr, och kokte sig lite kaffe. Kolarna hade stor vördnad och respekt för elden och nämnde den aldrig vid namn i samband med kolning, det ansågs vara otursbringande. Man talade istället om hettan eller värmen. Man gjorde inte upp eld, man gjorde fyr eller en brasa för att koka sitt kaffe och laga sin mat.

När det var dags att tända nästa mila hade Ekorrbottenmilan ännu inte slagit, så Emil lämnade pojkarna att ta hand om milan medan han gick för att tända nästa. Slagningen varar i regel från andra dygnets början till det tredje dygnets slut. Ekorrbottenmilan slog kraftigt ett par gånger. Stybbe och granris kastades av och flög omkring. Då blir det bråttom att reparera skadan i täckningen för att veden inte ska börja brinna och bli till ett frät, med minskat kolutbyte som följd. Slagningen är dock inte helt av ondo. Tack vare skakningen sätter sig milan genom att ved och kol faller samman och blir bättre packat. Det gör att milan blir tätare och kolningen går bättre.

Kolningstiden för en normalstor mila, ca 150 m³, är ungefär 15-20 dygn, lite beroende på väder och kolarens rutin. Emil, som nu hade skickat hem sönerna, hade nu sju milor igång, och alla krävde sin tillsyn. I bästa fall behövde man bara klubba milorna för att stybbtäcket skall hålla tätt och med milspettet kontrollera hur långt kolningen gått. Kolningen reglerades genom att rökhål gjordes i stybbtäcket och fotrymningar togs upp runt milans fot. Fotrymningar är de öppningar runt milans fot, som behövs för att nödvändig luft ska komma in i milan. Med milspettet kunde man också upptäcka mindre frätar inne i milan, som måste fyllas med småved, risas och stybbas. Dessa frätar var lömska eftersom man kunde falla ner i dem om man inte var försiktig och nog uppmärksam när man rörde sig uppe på kullen, exempelvis under klubbingsarbetet. Föll en kolare ner i en frät kunde det sluta riktigt illa, i värsta fall blev det bara ett par benknotor kvar i askhögen efter milan. Detta öde beskrivs i Helmer Grundströms korta dikt "Kolaren":

Milan hostade till och slog
Kolar'n ramlade i och dog
Inte en kota blev kvar av kar'n
Käringen med sina tio barn
Tvängs av nöden på socknen ut
Annars var allt som förut

Om liemannen bara var på lekhumör kunde kolaren klara sig undan helt oskadd eller med brännskador av varierande grad. I boken "Kolarminnen" (Orgård, 1995), berättas om ett tragiskt dödsfall, som också säger en del om männen som var kolare:

"En man som hette Per Persson från gården Mörskas, kallad "Mörska Per" ramlade ner i en kolmila vid Järvsöviken några kilometer öster om byn Nor i Järvsö. Det var några dagar före jul. Han föll ner i en frät och var ensam vid milan. Han lyckades ta sig upp av egen kraft men blev mycket svårt bränd. Trots detta fyllde han fräten och stybbade över innan han vandrade den sex kilometer långa skogsstigen hem i kolmörker och endast en svagt flämtande fotogenlykta som lyse. På något sätt lyckades han ta sig ner till bebyggelsen och fraktades till Ljusdals sjukhus, men avled efter en tid av desvåra skadorna. Han var svårt bränd på ben, mage och armar. Lyktan hade han tappat på halva vägen eller hade den slocknat. Handskarna hittades också med naglar och skinnslamsor kvar inuti. Det var naturligtvis en händelse som väckte stor förstämning i bygden och alla förundrade sig hur han kunde gå hem med de svåra skadorna och hur han orkade göra iordning milan innan han gick hem. Om inte hade ju milan naturligtvis brunnit upp."

Hade kolaren gott om tid över kunde han bygga sig ett kolhus för förvaring av kolen mellan utrivning och utkörning. Det bestod av tre väggar i öppen fyrkant, där väggarna tillverkades av slanor. Kolhuset hade oftast inget tak utan kolen täcktes med gransris eller tjärpapp. Emil kunde bara vila ett par timmar i taget eftersom milorna behövde tillsyn. Var det en stor frät vid någon av milorna tog det naturligtvis tid och kraft att fylla fräten och täcka över igen. Ibland ville inte milorna kola som de skulle. De kunde få för sig att "kola blint". Det innebär att kolningen går hur som helst i milan, utan att påverkas av draget från fotrymningarna. I och med det hade ju inte kolaren kontroll över kolningsförloppet, och då behövde milan tätare tillsyn. Kolaren försökte hela tiden justera så att milan blev färdigkolad runt hela milfoten samtidigt. Det kan göras genom att stybbet klappas till och görs tätare på partier som kommit lite längre och stybbet kan luckras upp lite på partier som ligger lite efter i kolningen. Det var också viktigt att med jämna mellanrum rensa fotrymningarna för att det önskade draget skulle behållas i milan.

Hade kolaren otur blev det väldigt lite sömn eller ingen alls under flera dygn nu när milorna kolade. Tröttheten gjorde också att kolaren kunde se saker som inte fanns, och månljuset kunde spela kolaren spratt också. Ofta gick det sägner om folk som förolyckats på ett eller annat sätt och att de osaliga andarna for omkring ute i kolarskogen. Kolaren satte sig ner, tog en bit mat och vilade när tillfälle gavs. Många gånger somnade kolaren där han satt och vaknade till med ett ryck, ofta alldeles genomkyld. En rask marsch till någon av milorna gjorde dock att kolaren fick upp värmen igen. Även arbetet med frätfyllning och klubbning gjorde att kolaren höll sig varm.

Kolaren hade nästan alltid bössan med sig ute i kolarkojan, ifall något vilt skulle komma i skottlinjen var det gott att dryga ut kosten med lite färskt kött. Emil förvarade sin bössa under en gran något hundratal meter från kojan eftersom han inte hade jakträtt där han kolade, och då ville han inte ha bössan i kojan ifall skogvaktaren kom på besök. Tjäder och orre sågs ofta sitta i träden i närheten av milorna. Älg och hare ansågs vara lockade av barklukten, och de gamla kolbottnarna blev ofta viltväxlar, förmodligen beroende på inkörningsvägarna som ledde till botten. Gamla harjägare påstår att gamla kolbottnar är säkra harpass.

Utrivning

När det var dags för utrivning tog Emil hjälp av sina båda döttrar, Vera och Elsa. Emil begärde skolledigt för flickorna hos deras lärare vid den här tiden varje år. Om utrivning står följande att läsa i 1935 års "Handbok för kolare" (Bergström 1935 s.63):

"Utrivning tillgår t. ex. så, att kolen uttagas ur milan i horisontala skikt; varje skikt med en höjd av 30-60 cm. Det vid utrivningen nedfallande stybbet nedrasar mellan undervarande kol och täcker dessa. De utrivna kolen harkas, utbäres i kolfat och placeras i ring runt milbotten. Träkol, som fatta eld, neddoppas för släckning i vatten; påhållning av vatten bör undvikas. De utrivna, upplagda kolen skola under första tiden vaktas. I händelse elden skulle sprida sig till alltför stor omfattning i en träkolshög, sker släckningen lämpligast genom påkastning av stybbe. Bottenlagret håller ofta bränder, vilka lätt fatta eld. Svårsläckta äro kol av innanruten ved och särskilt kol från sådan ved av asp. Då man övertygat sig om, att eld ej förekommer i träkolet, kan detta bäras in i kolhuset."

Emil rev sina milor på det här sättet. Han byggde dock bara kolhus vid den största milan, Stormilan. Kolet vid de andra täckte han med ris och stybbe, som delades upp i rutor, ca 50x60 cm, för att lättare kunna ta bort täckningen, som var tjälad, när kolen skulle köras in till Bruket. Emil vräkte själv ut kolen ur milan. Sönerna, som harkade undan kolen, hade fullt sjå med att hinna med. Flickornas uppgift var i första hand att se till att det utrivna kolet inte tog eld någonstans, och i så fall släcka det genom att doppa kolen i vatten. När kolet var helt släckt bars det undan och täcktes i väntan på inkörningen till Bruket.

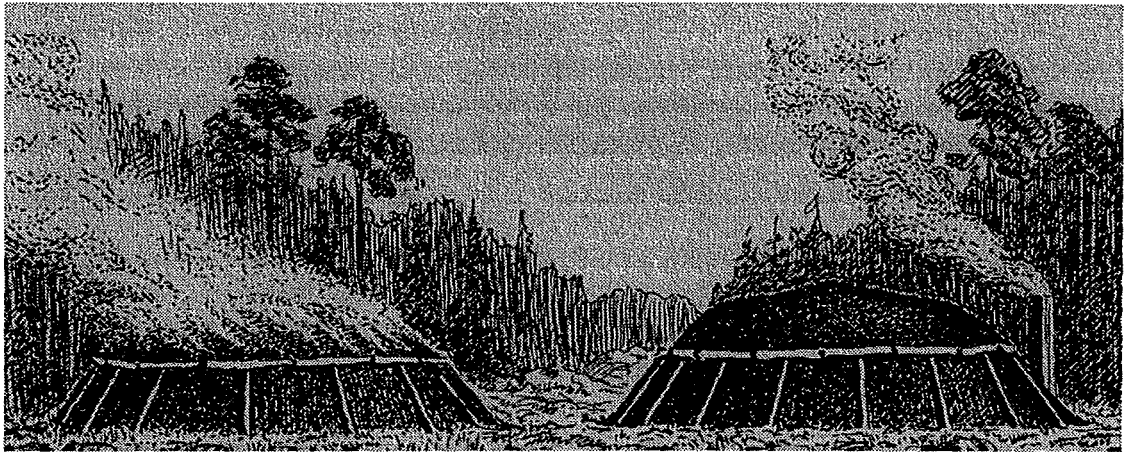
Inkörning till Bruket

Vid inkörningen behövde Emil bara hjälp av ena sonen, eftersom han hade två hästar och de körde då var sin. Under inkörningen bodde de på vinden i en gammal brukskasern. Där fanns två gamla sängar och en liten plåtkamin för matlagning. Hästarna var "inackorderade" i bruksstallet. Emil och Helmer hade ungefär en mil från kolningstrakten till Bruket så det gällde att sätta igång tidigt för att vara tillbaka vid Bruket före halv fem, då kolmottagaren Brygg-Petter slutade för dagen. Annars fick de vänta till nästa morgon med att tömma sina kolryssar och då förlorade de ett par viktiga arbetstimmar. De spände två ryssar bakom varje häst, en lillstig och en storstig. Den lilla rymde ca två kubikmeter och den stora ca fyra kubikmeter. Tillsammans hade de en transportkapacitet på tolv kubikmeter per dag.

Vädret hade varit gynnsamt, det hade blivit ordentlig tjäle innan snön kom, och det var tack vare det bra körningsföre. Det var en fördel om körvägen var slät eftersom kolet packades ihop under fäden om det skumpade för mycket. Det fanns dock trick och rackarknep för att lindra detta problem. Men kunde till exempel sortera kolen så att man lade finast kol i botten och grövst kol överst, detta för att det fina kolet inte skulle försvinna ner mellan det grövre. Ett annat, lite fulare trick, var att när man fyllt ryssen till ungefär en tredjedel med småkol, lade man tömmar längs med ovanpå kolen. Därefter lastade man de grövre kolen och när man började närma sig kolbryggan letade man reda på tömmarna och drog dem rakt upp genom de grövre kolen och fick på så sätt en fin råge på lasset. Den kusk som ertappades med tömknepet var, som Emil uttryckte det, "märkt för all framtid", inte för att kolmottagarna var speciellt måna om brukets ekonomi, utan att de inte tyckte om att folk försökte lura dem personligen.

Emil ägnade sig inte åt sådana lumpenheter som tömtricket, han höll sig istället sams med Brygg-Petter och stack åt honom lite godsaker i form av ett rejält stycke rökt sidfläsk och ett par kilo smör. Emil och Helmer fyllde sina ryssar, och begav sig mot kolbryggan igen. Det var inte alltid lätt att köra häst med två ryssar efter, speciellt om det lutade och var lite trångt. Då kunde man, i värsta fall köra en ryss i taget ut till den större basvägen, och därifrån köra med båda två efter hästen. Färden tillbaka gick bra och de blev mottagna av Brygg-Petter på kolbryggan. Petter var pratgald, kolet lossades, lappar skrevs, "mutor" överlämnades med löfte om en likadan laddning när kolkörningen var slut. Kolkörningen varade i ungefär två månader. Kolningsarbetet var slut för säsongen, men snart var det dags att skotta fram milbottnar och börja hugga kolved igen.

Milorna som Emil använde sig av var milor utan skorstenar. Kolutbytet i Emils milor låg på mellan 55 och 65 procent. Utbytet varierar mycket och kan bero på en eller flera saker. Dessa kan till exempel vara kolarens rutin, vedens densitet, tomrum i milan vid inresningen och förlust av ved genom frät under kolningen. För att få ut mer kol ur varje mila och minimera kolningstiden började man utveckla skorstensmila, där man använde en skorsten vid milfoten i stället för rökhål i täckningen på kullen. Skorstensmila utvecklades av Hilding Bergström på uppdrag av Jernkontoret i Stockholm. I "Handbok för kolare", (Bergström, 1935 s. 88) skrivs att: "enligt de förberedande försök, som hittills utförts, lämpa sig resmilor av östgötatypen bäst som skorstensmilor". Östgötamilan är samma typ av mila Emil använde sig av. Skorstensmila har ett antal fördelar jämfört med mila utan skorsten:

Bild 1. Mila utan skorsten bredvid skorstensmila.

- **Kortare kolningstid**
Kolningstiden kan kortas ned till ca halva tiden, 7-12 dagar istället för 15-24 dagar. Milan blir fortare bottenvarm tack vare draget i skorstenskanalen. Slutkolningen går också betydligt fortare tack vare draget i skorstenen. Kolningszonen förflyttar sig jämnare och utan avbrott, och mera oberoende av väder och vind, utan att kvaliteten på kolen sjunker.
- **Högre kolutbyte**
Man erhåller ett högre kolutbyte ur en skorstensmila tack vare att de varma kolninggaserna inte försvinner ut genom rökhål på kullen utan går ner genom veden till milans botten och ut genom skorstenen, och samtidigt värmer upp den okolade veden.
- **Lättare skötsel och mindre slagning**
Tändningsförfarandet och draget i skorstenskanalen gör som ovan nämnts att milan fortare blir bottenvarm. Slagningen inträffar innan milan blivit bottenvarm, och ju fortare bottenvarm, desto kortare slagningsperiod. Dessutom bidrar det konstanta draget genom milan till att milgasen och ingående luft inte blandas i lika stor utsträckning och risken för slagning minskar. Mindre slagning samt att kolningsförloppet är lättare att kontrollera med hjälp av skorstenen gör skorstensmila mer lättskött än mila utan skorsten.

- Mindre väderberoende

Skorstensmilan är mindre väderberoende eftersom man har ett starkt, konstant drag genom milan. Tack vare draget minskar risken för avbrott i kolningszonen, och därmed uppkomsten av frät. En mila utan skorsten är relativt känslig för stark vind eftersom det kan leda till att milgasen blandas med luften med kraftigare slagning som följd. Detta undkommer man med skorstensmilan.

- Bättre bottenkolning

Ett problem med milan utan skorsten är att det är svårt att få veden i botten av milan att kola ordentligt. Ofta blev en del okolad ved kvar, med mindre utbyte som följd. I skorstensmilan leds den varma luften ner till botten av milan och bättre bottenkolning uppnås.

Idag kolas endast ett fåtal milor i vårt land och då främst i kultur- eller hembyggds-sammanhang. Kolen från dessa milor paketeras och säljs som grillkol. Milorna är både med och utan skorsten, beroende på vem som håller i kolningen. Är det en tillräckligt gammal kolare, föredrar han säkerligen en mila utan skorsten, men är det en kolare av lite senare snitt som håller i kolningen, används förmodligen en skorstensmila. Dagens milor ligger oftast på samma botten från år till år. Dagens kolare är entusiaster. Till skillnad från gamla tiders kolare vaktar de milan i skift och åker hem till vardagen och duschar dessemellan. Tack vare dessa entusiaster kolas dessa milor i dagens Sverige och bidrar till att detta gamla och på sin tid mycket omfattande hantverk inte helt dör ut i vårt land.

Litteratur

Bergström, H. (1935). Handbok för kolare. A.B. Engellska Boktryckeriet. Stockholm

Bergström, H. (1939). Skorstensmilors tillredning och skötsel. Esselte. Stockholm

Bergström, H. (1940). Skorstensmilor. Esselte. Stockholm

Bergström, H. (1946). Kolning i mila, skorstensmilor. Esselte. Stockholm

Orgård, O. (1995). Kolarminnen.

Sälle, N. (1992). Kolarskogen. Carlssons Bokförlag.

Omslagsbild

Fyllning av mila. Bjurfors, Västmanland (1908). Foto G. Lundberg.
Skogshögskolans bildarkiv